

вирішуючи питання про прийняття доказу, перевіряє наявність у ньому інформації, яка має значення для справи, – належність доказу, і відповідність доказу закону – допустимість. А перш ніж ухвалити рішення суд перевіряє, чи відповідає конкретний доказ дійсності – тобто впевнюється в тому, чи є доказ достовірним, чи можна з сукупності доказів зробити висновок про існування або відсутність певного юридичного факту, на підтвердження якого вони представлені – тобто чи є ці докази достатніми у своїй сукупності.

Таким чином, досвід США щодо критеріїв оцінювання доказів судом або присяжними може бути дуже корисним для України, оскільки вироблення чіткого розуміння кожного правила оцінки допомагає суду в ухваленні правильного рішення. Викладені у ЦПК України критерії оцінки доказів, на жаль, майже не знаходять розвитку в судовій практиці. Українські судді при вирішенні справи оцінюють лише належність і допустимість доказів – критерії, яким присвячені окремі статті Кодексу.

Водночас, потрібно пам'ятати: те, що успішно працює у США, може не отримати позитивного результату в Україні. Тому при вдосконаленні українського цивільного процесу потрібно зважено підходити до записання навіть позитивного досвіду зарубіжних країн.

1. Цивільний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2004, N 40-41, 42, ст.492. 2. Юридична енциклопедія: в 6

томах / Ред.кол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – Т. 2: Д-І. – К.: "Укр. енцикл.", 1998. – 744с. 3. Decision of the Court of Appeal of Louisiana (First Circuit) in the case of Braud versus Kinchen, March 10, 1975 // Southern Reporter Second, Vol. 310, Pages 657-660 (Рішення Апеляційного суду штату Луїзіана (Перший округ) у справі Braud versus Kinchen). 4. Decision of the California Court of Appeal (Sixth District) in the case of Glage versus Hawes Firearms Company, November 29, 1990 // West's California Reporter, Vol. 276, Pages 430-438 (Рішення Апеляційного суду штату Каліфорнія (Шостий округ) у справі Glage versus Hawes Firearms Company). 5. Decision of the California District Court of Appeal (Fourth District) in the case of Williams versus Barnett, September 23, 1955 // Pacific Reporter Second, Vol. 287, Pages 789-793 (Рішення Апеляційного суду штату Каліфорнія (Четвертий округ) у справі Williams versus Barnett). 6. Federal Rules of Evidence (Enacted by Public Law No. 93-595, January 2, 1975; with amendments as of December 2006) // <http://judiciary.house.gov/media/printers/109th/31310.pdf>. 7. California Evidence Code (Enacted by Statute N o. 299-1965, effective date January 1, 1967; with amendments as of December 2006) // <http://www.leginfo.ca.gov/cgi-bin/calawquery?code=ev&codebody=&hits=20>. 8. Giannelli Paul C. Understanding Evidence // LexisNexis/Matthew Bender & Co., 2006 – Second Edition. – 731 Pages. 9. Nolan J.R., Nolan-Haley J.M. Black's Law Dictionary: Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence, Ancient and Modern, By Henry Campbell Black, M.A. // St. Paul, Minnesota: West Group, 1990. – Sixth Edition. – 1657 Pages. 10. McCormick on Evidence: In 2 Vol.: Vol. 2 // Ed. By K.S. Broun. – St. Paul, MN: Thomson/West, 2006. – Sixth Edition. – 960 Pages. 11. Reutlinger M. Evidence: Essential Terms and Concepts. – New York: Aspen Law & Business, 1996. – 295 p. 12. Decision of the United States Court of Appeals (Fifth Circuit) in the case of Urti versus Transport Commercial Corporation, July 13, 1973 // Federal Reporter Second, Vol. 479, Pages 766-770 (Рішення Апеляційного суду США (П'ятий регіональний округ) у справі Urti versus Transport Commer

Надійшла до редколегії 14.02.08

Л. Сіньова, здобувач

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ОСТАРБАЙТЕРІВ У КРАЇНАХ ЄВРОПИ

В статті розглядаються історико-правові аспекти соціального захисту остарбайтерів – примусово зобов'язаних до праці у промисловості та сільському господарстві на користь Німеччини та її союзників під час Другої світової війни 1939-1945 років.

Historical and legal aspects of social protection of ostarbeiters – forcibly bounded to works in industry and agriculture in favor of Germany and its allies during the World War II in 1939-1945 are reviewed in the article.

Друга світова війна значно змінила політичний статус народів східної і центральної Європи. Однією з стратегічних цілей німецького Рейху у війні проти Радянського Союзу було перетворення окупованої території України на аграрно-сировинний придаток і джерело дешевої робочої сили для власної військової економіки.

Нечуваний в історії людства кривавий терор, грабежі і розбій, що їх чинять фашистські варвари над мирним населенням тимчасово окупованої ними радянської території, дикі знущання з військовополонених червоноармійців – викликають у народів усього світу презирство, огиду й люту ненависть до знахабнелих гітлерівських злочинців [3, 1].

Під час війни союзницькі держави, такі як Угорщина, Хорватія, Румунія та Італія в 1943 році вже не могли для Німеччини надати необхідної кількості робочої сили, а італійські робітники, що працювали у Німеччині, навіть були відізані додому. Гітлерівська влада формально укладала з західними робітниками договори на визначений термін, після завершення терміну робітники поверталися додому. Країни Прибалтики, Югославії, Греції, Польщі, Білорусії та України мали приблизно стомільйонне населення, тому ринок робочої сили в східних окупованих областях був досить привабливим. Вже від самого початку війни до роботи в Німеччину почали залучати і населення з окупованих територій Радянського Союзу. Головною основою східної політики нацистської Німеччини стала колоніальна економічна експансія та безпосередньо пов'язане з нею створення системи жорстокої трудової експлуатації місцевого на-

селення. Ця доля не оминула й Україну, яку гітлерівці вважали чи не найголовнішим резервуаром робочих рук на окупованих радянських територіях.

20 лютого 1942 року рейхсфюрер СС (СС – основний інструмент нацистської партії по управлінню державою) Гімmlер видав наказ, де вперше офіційно згадано термін "остарбайтер" (Ostarbeitern). Утім, Гімmlер лише скористався словом, яке вже існувало, бо східні робітники почали прибувати раніше. Остарбайтери (східні робітники) – це німецький термін для означення осіб, які були насильно вивезені гітлерівцями з східних окупованих територій протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з Радянським Союзом, або на територіях окупованих ними інших держав.

Перед нападом на Радянський Союз у Німеччині вже склалася система таборів та інших місць примусового утримування. Табори різних типів підпорядковувалися різним відомствам та установам, діяли за різними правилами. Перші концтабори були створені одразу після приходу нацистів до влади. Закон від 28 лютого 1933 року, прийнятий на другий день після пожежі будівлі рейхстагу, призупинив дію статей чинної конституції й передбачав превентивне ув'язнення для комуністів, монархістів, журналістів, соціал-демократів та євреїв [4, 14].

Грубим порушенням прав людини були концтабори Третього рейху, призначені для ізоляції непокірних та примусу їх до рабської праці. Почалося масове вербування робітників на так звані роботи для рейху, тобто на працю в Німеччині. Робоча сила комплектувалась за

роками народження осіб, що підпадали під масове вербування. Щоб виявити придатних до відправки на роботу в Німеччину чоловіків та жінок проводились облави. За свідченнями різних джерел, із Радянського Союзу було вигнано до Німеччини на примусові роботи від двох з половиною до понад чотирьох мільйонів чоловік, не зважаючи на стан здоров'я, вік, стать, професію та національність. Три чверті з них були українці.

Серед депортованих до Німеччини було досить багато жінок. До того ж Гітлер наказав спішно доставити до Німеччини 400-500 тисяч українок віком від 15 до 35 років і використати їх у веденні господарства, щоб таким чином звільнити німецьких жінок від тої роботи. Велика частина цих українок, згідно з донесенням, мала бути германізована. Гітлер поспішав. Він хотів, щоб за сто років в Європі було 250 мільйонів людей, які говоритимуть по-німецьки [5, 272].

Примусову працю в'язнів концтаборів широко використовували відомі німецькі підприємства: "ІГ Фарбеніндустрі", "Сіменс", "Герман Герингверке", "Ігметал", "Фольксваген", "Хехст", "БМВ" та інші [4, 15]. Було встановлені нормативи, за якими німецькі підприємства, що використовували рабську працю в'язнів концтаборів, сплачували СС кошти за працівників: шість німецьких марок за одинадцятигодинну зміну фахівців, чотири марки – за допоміжних робітників, що приносило концернам та підприємствам СС величезні прибутки.

Усього в історичній літературі зафіксовано більше двадцяти тисяч таборів примусової праці цивільного населення, створених нацистами у Німеччині та на окупованих територіях за час існування їхнього "тисячолітнього" Третього рейху, і цей реєстр постійно поповнюється новими назвами.

В'язниці СС та гестапо – місця ув'язнення і утримання з політичних мотивів із застосуванням до ув'язнених насильницьких дій виняткової жорстокості, включаючи катування і вбивства, які були поширені у Рейху та по усіх окупованих територіях. Як правило, особи, ув'язнені в цих тюрмах, врешті-решт опинялися у концтаборах. Система цих таборів була сформована у війнах 1939-1940 роках і застосована після 22 червня 1941 року у війні проти Радянського Союзу [4, 28].

Реальне становище східних робітників у Німеччині відповідало розробленим гітлерівцями положенням. Перші розпорядження щодо утримання робітників із Радянського Союзу були видані вже 9 лютого 1942 року, протягом лютого – березня було законодавчо врегульовано основні моменти життя та праці оstarбайтерів. Законодавчі акти встановлювали норми оплати праці, врегульовували питання страхування робітників, особливості їхнього утримання. Згідно положень інструкції розпорядок табору друкувався і вивішувався на видному місці у кожному приміщенні трьома мовами – німецькою, російською та українською. За наказом Фріца Заукеля від 7 травня 1942 року опіка над оstarбайтерами на території Рейху покладалась на службу праці Німецького робочого фронту. Служба праці розробляла інструкції начальниками таборів для оstarбайтерів, які повинні були втілювати в життя. Працівникам зі сходу не видавалися паспорти закордонного працівника, а тільки трудова картка з фотографією та відбитками пальців. У картці було зазначено: "Залишати табір дозволяється тільки для роботи". Табори оstarбайтерів, огорожені колючим дротом, охоронялися озброєною вартою. Оstarбайтери, що відчували примусову працю у сільському господарстві, не мали права залишати оселе господаря без його дозволу [4, 36].

Згідно "Указу про оstarбайтерів", який був опублікований в "Бюлетені законів Рейху" 2 лютого 1942 року,

всі працівники, які були вихідцями з України, Росії, Білорусії та інших республік Радянського Союзу, були зобов'язані носити нагрудний знак "OST". За сумлінну працю та добру поведінку працівники отримували дозвіл на носіння цього знаку на лівому рукаві. До 1943 року оstarбайтерам, відповідно до параграфу 4 німецьких урядових ухвал від 30 червня 1942 року "Про умови використання східних робочих", оstarбайтерам заборонялось пересування в межах одного населеного пункту без німецького нагляду, відвідування культурних, церковних та розважальних закладів, а також відвідування закладів громадського харчування, які були призначені для німецьких та інших іноземних працівників. Вони не мали права на вільний час тривалістю більш ніж три години на тиждень. Оstarбайтерам та польським працівникам заборонялось вживати їжу за одним столом із німецькими працедавцями. Крім того, не нараховувалася платня по лікарняному та за виробничі травми, за надурочну працю та сумісництво. За оstarбайтерами наглядала спеціальна служба – комісаріати з використання іноземної робочої сили. Створена з членів нацистської партії спеціальна "партійно-патрульна служба" наглядала за попередженням зв'язків між німцями та іноземними працівниками. Перед громадськими організаціями колишніх в'язнів нацизму постали закономірні, нагальні, пекучі проблеми: офіційного визнання державою статусу жертв нацизму, надання їм пільг, а ще – компенсаційних виплат від Німеччини та держав – її колишніх союзників – за протиправне поневолення. У наступному після проведення Всесоюзної зустрічі колишніх малолітніх в'язнів нацистських концтаборів, 1980 році, Рада Міністрів СРСР прийняла постанову № 825 від 6 жовтня 1989 року "Про надання пільг колишнім неповнолітнім в'язням нацистських концтаборів" [4, 99].

Щоправда, пільги надавалися тільки колишнім неповнолітнім в'язням, визволеним з неволі у віці до шістнадцяти років. У 1990 році для цієї постанови була поширена на усіх колишніх неповнолітніх в'язнів концтаборів, гетто та інших місць примусового утримання, створених фашистами та їх союзниками у період Другої світової війни (постанова Ради Міністрів СРСР № 814 від 13 серпня 1990 року). Федеративною Республікою Німеччина у 1965 році був прийнятий Закон про компенсації (з подальшими доповненнями 1977 та 1982 років). Колишні в'язні концтаборів та примусові працівники із Західної Європи отримали пристойні компенсації.

Радянські громадяни навіть теоретично не могли на них претендувати: з юридичної точки зору виходило, що у зв'язку із позицією свого уряду вони остаточно втратили право на компенсацію від німецької держави. Уряд Радянського Союзу, не приєднавшись до міжнародних конвенцій про закони та звичаї сухопутної війни, якими встановлювалися також і правила утримання військовополонених сторонами, що воюють, поставив їх поза захистом міжнародного права, що призвело до жахливих умов їхнього утримання у нацистській Німеччині та нелюдської експлуатації та позбавлення їх у майбутньому права на компенсацію за порушення відносно прав людини під час перебування у полоні. "У нас військовополонених немає", – такою була позиція Й. Сталіна.

Тема виплат колишнім східним примусовим працівникам та в'язням концтаборів обговорювалася під час зустрічей президента Радянського Союзу М.С. Горбачова з канцлером Федеративної Республіки Німеччина Г.Колем, але внаслідок розпаду Радянського Союзу фінансові виплати знов не здійснились. 28–29 січня 1993 року у місті Бонні відбулися чотиристоронні переговори за участі Федеративної Республіки Німеччини,

Російської Федерації, України та Білорусії, за результатами яких урядом ФРН було виділено один мільярд німецьких марок для надання фінансової допомоги жертвам нацистських переслідувань з колишньої ФРН.

Пострадянські країни – учасниці переговорів мали розподілити між собою ці кошти пропорційно до наявних на їхніх теренах громадян, постраждалих від нацистських переслідувань, і здійснити виплати. Для здійснення виплат, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України № 453 від 16 червня 1993 року, було створено Український національний фонд "Взаєморозуміння і примирення". У серпні 1993 року у місті Мінську відбулися переговори делегації Республіки Білорусь, Російської Федерації та України з питань реалізації домовленості між урядами зазначених держав і Урядом Федеративної Республіки Німеччина від 30 березня 1993 року щодо громадян колишнього Радянського Союзу – жертв нацистських переслідувань. Делегації обмінялись думками щодо принципів розподілу між національними фондами "Взаєморозуміння та примирення" фінансового внеску в розмірі один млрд. німецьких марок, виділеного Федеративною Республікою Німеччина для компенсації громадянам колишнього Радянського Союзу, які потерпіли від нацистських переслідувань. 19 серпня 1993 року урядові делегації України, Республіки Білорусь і Російської Федерації уклали домовленість, оформлену окремим Протоколом щодо розподілу фінансового внеску ФРН у розмірі один млрд. німецьких марок таким чином: Росії – чотириста млн. ДМ, Україні – чотириста млн. ДМ, а Білорусії – двісті млн. ДМ. Особам, які мешкали на території інших держав – республік колишнього Радянського Союзу, відповідні виплати за положеннями Протоколу здійснювались Фондом Республіки Білорусь чи Російської Федерації, або України залежно від того, на території якої з цих держав вони зазнали нацистських переслідувань чи з території якої були насильно вигнані. Протокол переговорів делегацій Республіки Білорусь, Російської Федерації та України з питань реалізації домовленості від 30 березня 1993 року між урядами зазначених держав та урядом Федеративної Республіки Німеччина щодо громадян колишнього Радянського Союзу – жертв нацистських переслідувань, який підписано у місті Мінську 19 серпня 1993 року, був затверджений рішенням урядів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України від 14 вересня 1993 року [4, 101].

Раніше ні в колишньому Радянському Союзі, ні в Україні ніхто і ніколи нічого подібного не робив, справа була абсолютно новою. Не був визначений порядок і процедура здійснення виплат, бракувало списків, не було єдиної електронної бази даних на жертв нацистських переслідувань, не було створено юридичного обґрунтування виплат. Ніколи не розроблялося програмне забезпечення для такої діяльності. Під час опрацювання та збору документів, створення інформаційної бази даних з'ясувалося, що реальна кількість жертв нацизму як громадян інших пострадянських країн, так і громадян України, що підпали під територіальну компенсацію Українського національного фонду "Взаєморозуміння і примирення" значно перевищує прогнозовану. Це спричинено було тим, що розрахунки проводились на підставі післявоєнних даних про повернення громадян з фашистської неволі та інших систематизованих даних просто не існувало, а за цей час відбулися значні міграційні процеси.

29 червня 1994 року Спостережна рада Українського національного фонду затвердила "Положення про порядок і критерії призначення компенсаційних виплат громадянам України, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни". Положенням було визначено, що право на компенсаційну допомогу мають колишні в'язні нацистських концтаборів, передбачених офіційними переліками, гетто та інших аналогічних за режимом місць примусового утримання, громадяни, які насильно були вивезені з території колишнього Радянського Союзу на територію Німеччини або інших держав, що були в стані війни з Радянським Союзом чи окуповані фашистською Німеччиною, а також діти, які народилися в неволі [2].

У 1997 році Українською спілкою колишніх малолітніх в'язнів нацизму за участю фахівців Фонду був розроблений проект Закону України "Про жертви нацизму". Даний документ, прийнятий за основу Спостережною радою Фонду та після відповідного опрацювання, був поданий на розгляд до Кабінету Міністрів України та внесений до Верховної Ради України. 23 березня 2000 року був прийнятий Закон України "Про жертви нацистських переслідувань", яким визначено правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і спрямований на їх соціальний захист та збереження пам'яті про них [1].

Виходячи з вищевикладеного уявляється, що еволюція законодавства у сфері соціального захисту оstarбайтерів зазнала певних змін протягом наступних періодів розвитку. Виникнення та формування інституту оstarбайтерів відбулося за радянської доби (воєнний та повоєнний етапи) та пов'язано з початком Другої світової війни. Власне формування законодавства щодо соціального захисту відбулося в часи незалежності Української держави та її міжнародним визнанням у світі.

Сучасний розвиток національного законодавства вимагає закріплення прав та свобод оstarбайтерів та їх соціального захисту. Це необхідно для розвитку правової системи України, пріоритетним напрямком якої визнаються права, свободи та соціальні цінності громадян.

Права людини – явище історичне, тому що їх розвиток завжди передбачав спадкоємність уявлень про право з погляду людини як учасника соціального життя. Держава і право, з одного боку, та права людини і громадянина з іншого, – це не різні за своєю сутністю, функціями і призначенням поняття, що функціонують незалежно одне від одного. Вони є принципово однопорядковими, взаємопов'язаними суспільними явищами [6, 328]. Права людини – головний орієнтир і вища цінність, якими повинні керуватися держава. Якщо права людини забезпечуються, то суспільство може бути охарактеризоване як таке, що стабільно і стало розвивається [7, 20].

1. Закон України "Про жертви нацистських переслідувань" від 23 березня 2000 року // Відомості Верховної Ради, 2000, № 24, ст. 182.
2. Положення про порядок і критерії призначення компенсаційних виплат громадянам України, які постраждали від націонал-соціалістських переслідувань у роки Другої світової війни від 29 червня 1994 року // Вісник Верховного Суду України, 2003, № 1. 3. Дубина К. Варвари двадцятого віку. – УКРВИДАВ при ЦК КП, 1942. – С. 1. 4. Кравченко А., Батурич С. – Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність). Публіцистична хроніка. – Львів, 2005. – С. 14, 15, 28, 99, 101.
5. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. – С. 272. 6. Теорія держави і права: Підручник / С.Л. Лисенков, А.М. Колодій, О.Д. Тихомиров, В.С. Ковальський; За ред. С.Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 328. 7. Шукліна Н.Г. – Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики). – Київ, 2005. – С. 20.